Ujváry Gábor:
A felsőoktatási felvétel szabályozásai a két világháború közötti Magyarországon[1]

A korabeli magyar értelmiségiek által többnyire csak második Mohácsként emlegetett első világháborús összeomlás, annak következtében az Osztrák–Magyar Monarchia fölbomlása és Magyarország feldarabolása, majd az 1918–19-es „forradalmak" és az azt követő újabb zavaros hónapok nem csak a magyar politikában jelentettek forduló- és töréspontot – teljesen új fejezetet nyitva történelmünkben –, hanem az akkori „közszereplők" és közemberek gondolkodásmódjában is. Ez természetes is volt, hiszen rövid időn belül három rendszerváltás következett be: Károlyi Mihályék hatalomátvétele, a Tanácsköztársaság, illetve az – előző időszakkal szemben önmagát tudatosan ellenforradalminak nevező – új rendszer kiépítése.

Míg az 1918. őszi polgári demokratikus átalakulást az értelmiségiek többsége lelkesen vagy kevésbé reménykedve, de általában még ünnepelte, 1919 elejére egyre többen váltak közülük kiábrándulttá. A Tanácsköztársaság – egy nagyon szűk kör kivételével – pedig már egyáltalán nem rendelkezett értelmiségi támogatottsággal és hátországgal. Ráadásul Kun Béláék vörös diktatúrája rendkívül negatív következményekkel járt a további magyar fejlődésre nézve is. A vörös terror (kétségkívül erősen túlzó) ellenhatásaként ugyanis a néhány hónapon át tartó fehérterror nem pusztán ideológiai, de származási alapon is üldözte valós vagy vélt ellenfeleit. A Tanácsköztársaság vezetői túlnyomó többségének zsidó származására adott rossz reakcióként rendkívül megerősödött az antiszemitizmus, amely Magyarországon addig szinte teljesen elszigetelt eszmei és politikai áramlat volt. Az antiszemita párt 1884-ben bejutott ugyan a parlamentbe, de valódi működése rövid életű volt, tevékenysége sikertelen és szinte teljesen visszhangtalan maradt. Az első világháború idején ugyan erős ellenszenv mutatkozott a gyorsan meggazdagodó hadiszállítókkal – közülük is elsősorban a zsidókkal – szemben, mégis kijelenthetjük: 1919 előtt a magyar társadalomban nem volt igazi beágyazottsága az antiszemi-

[1] Mivel a téma – különösen a numerus claususnak és 1928-as módosításának – szakirodalma rendkívül gazdag, ennek részbeni felsorolása is lábjegyzetekkel telítetté tenné írásomat. Tanulmányomban ezért csak az idézett szövegeknél jelzem forrásaimat. A szakirodalom iránt érdeklődőknek elsősorban Ladányi Andor utóbbi két évtizedben megjelent, témához kapcsolódó írásait ajánlom: Ladányi csaknem mindig részletesen megadja levél- és kézirattári, illetve könyvészeti forrásait.

tizmusnak. Annál inkább 1919-től – amiben azonban a Tanácsköztársaságnak is komoly szerepe volt. Liberális-konzervatív középosztálybéliek váltak szinte az egyik pillanatról a másikra antiszemitává (persze nem a szó mai értelmében). Mindez pedig olyan folyamatokat indított el és gerjesztett, amelyek még napjainkban is mérgezik szellemi életünket, leginkább a ma is érezhető népi-urbánus ellentétek és viták formájában.

Meghatározónak bizonyultak ezek az előzmények a két világháború közötti magyar egyetemi és főiskolai felvételi rendszer szempontjából is, hiszen ez a – leghátrányosabban éppen a zsidóságot érintő – numerus clausus törvényen, illetve annak módosításain alapult. Ráadásul a korszak legjelentősebb egyetemi ifjúsági egyesületei, a bajtársi szövetségek – közülük is főleg a Turul és a Hungária – állandóan napirenden tartották e kérdést, a zsidó hallgatók létszáma korlátozásának szigorú betartatását követelve.

1920-ig Magyarországon semmilyen formában sem korlátozták a felsőoktatási intézményekbe felvehető hallgatók számát. A bejutás feltételének a sikeres érettségi vizsgát tekintették, amelyet Leo Thun 1851. június 3-i rendelete vezetett be, a nyolcosztályos gimnázium modelljével együtt. A század végére a többi középiskola-típusban is rendszeresítették az érettségit. Rendes, tehát teljes jogú hallgatónak azonban csak azokat a diákokat vették fel, akik gimnáziumi matúrával rendelkeztek; a reáliskolában érettek kizárólag a tudományegyetemek matematikai és természettudományi szakjaira, a műegyetemre, a bányászati és erdészeti akadémiára és a gazdasági akadémiákra iratkozhattak be. 1895-től már hölgyeket is felvehettek a bölcsész- és az orvoskarokra, a későbbiekben (1904-ben és 1905-ben) ezt annyiban módosították, hogy közülük kizárólag a jelesen érettségizettek válhattak rendes hallgatókká.

1918–1919 a felvételi eljárások tekintetében is alapvető változásokat eredményezett. Már az első világháború alatt is – a hadba vonuló fiatal férfiak felsőoktatásból való kimaradása miatti természetes jelenségként – jellemző volt a nők fokozatos térnyerése, 1918 decemberében pedig már mindenféle korlátozás nélkül kerülhettek az univerzitásokra. A tanácsköztársaság idején pedig már olyan – végül meg nem valósult – tervek is születtek, miszerint a kiváló előmenetelű, ám középiskolai végzettséggel nem rendelkező munkásfiatalok is egyetemi polgárok lehettek volna.

Az első világháború után a felsőoktatásban bekövetkezett nemzetközi változásokat kiválóan elemezte a nagy hatású – mára szinte teljesen elfeledett – kultúrfilozófus, Kornis Gyula. Az 1936. évi Magyar Felsőoktatási Kongresszuson elmondott beszédében kiemelte, hogy szerinte három fő szellemi áramlat irányítja a fejlődést: „Az első a heves *demokratikus* koráramlat, amely a munkásság politikai hatalmának hirtelen megnövekedé-

séből támadt." Ez a Szovjetunióra és Németországra a leginkább jellemző, azonban: „[...] ma már világszerte nem az egyetemek demokratizálása, hanem szellemi arisztokratizálása, csak a kellő rátermettségűek kiszemelése az egyetemi probléma. [...]

A forradalmakat követő szélső demokratizmus árapálya után számos államban az izzó *nacionalizmus* az egyetemi reformok bőven buzgó forrása." Olaszország és a Német Birodalom a legjobb példák erre. „Az újraéledt forró nacionalizmus azzal vádolja a liberális egyetemet, hogy [...] beleveszett a száraz intellektualizmus merő szakszerűségébe, kiveszett az egyetemből a belső jelentést adó átfogó eszme, a nemzeti élet valóságával egybeforrt kapcsolat. [...] Az autonóm egyetem nem lehet állam az államban. [...] a tudomány feladata is kizárólag a nemzet szolgálata: ez az egyetem helyes szervezetének alapelve.

Az egyetemi-főiskolai reformok harmadik forrása korunk *gazdasági-technikai szelleme.* Ez a legmélyebben Oroszország főiskolaügyébe nyúlt bele. [...] a szovjetegyetemek és főiskolák csak olyan ismerettárgyakat kutatnak és tanítanak, amelyeknek közvetlen élet- és hatalmi értéke van, amelyek anyagi szükségleteket elégítenek ki s a szovjetimperializmus célját szolgálják. [...] a tudomány egyoldalú termeléstechnikai célzata a főiskolákat a legszorosabb kapcsolatba hozza a gyárakkal s ipari telepekkel.

A német nemzeti szocializmus viszont a nemzeti-biológiai világnézet alapján szorítja meg, legalább elméletben, a tudomány fogalmát [...]."[2]

A korabeli Európa felsőoktatását találóan jellemezték Kornis kategóriái. A három fő tényező közül azonban az első (a demokratikus koráramlat) csak meglehetősen korlátozottan, a második (az izzó nacionalizmus) már annál erősebben, a harmadik pedig (a gazdasági-technikai szellem) inkább csak a második világháború idején, a gyakorlati szakmák iránti igény növekedésével párhuzamosan éreztette a hatását Magyarországon. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a magyar felsőoktatás szerkezete egyaránt különbözött a nyugat- és a kelet-európaitól. Az ottani államokétól eltérő, egészen más természetű problémák jellemezték a 20. század eleji, majd az 1918 utáni Magyarországot. Az 1900-as évek elején – az összlakosságbéli arányokhoz képest – a nem magyar anyanyelvű, nemzetiségi hallgatók számának igen erős alul-, a zsidó származású fiatalok rendkívüli felülreprezentáltsága határozta meg a magyar felsőoktatást, amely még változatlanul az „elitképzést" szolgálta. Így az alacsonyabb társadalmi ré-

[2] Kornis Gyula: *Az egyetemi oktatás főbb kérdései.* In: *Magyar felsőoktatás.* I. Megnyitás, általános szakosztály (Közzéteszi Hóman Bálint, szerk. Mártonffy Károly) (Budapest, 1937. Egyetemi Ny.) 16–18. p.

tegek számára szinte elérhetetleneknek bizonyultak az egyetemi vagy főiskolai tanulmányok. Ehhez társult – különösen az első világháború idején – a nők gyors térnyerése.

Az ország felbomlása következtében már teljesen más gondokkal kellett megküzdeni. Az addig sem jelentős számú nemzetiségi diákok szinte teljesen eltűntek a magyar felsőoktatásból. Ezzel szemben a frontról hazatérő hallgatók mellett a megmaradt felsőoktatási intézményeken túl a két „menekült egyetem" (Kolozsvár és Pozsony) csaknem teljes tanári kara és hallgatósága is a harmadára zsugorodott országba szorult. Ezáltal pedig jóval magasabb lett a diákok létszáma, mint bármikor korábban „Nagy-Magyarországon". Természetes, hogy mindez rendkívül komoly társadalmi feszültségekhez vezetett, hiszen Magyarországnak messze nem volt szüksége annyi értelmiségire, ahányan ekkoriban a felsőoktatási intézményekbe tódultak. (Ezt tetézte még a döntően állami alkalmazott, jórészt értelmiségi menekültek – családtagokkal együtt – mintegy 400 000-es tömege.) A problémát valamilyen módon kezelni kellett. Erre vállalkozott 1920-ban Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki az egyik legegyszerűbb és akkoriban legnépszerűbb megoldást választotta: a zsidók egyetemi létszámának korlátozását (amely egyébként minden más csoport korlátozását is jelentette, de elsősorban kétségkívül ellenük irányult).

A numerus clausus (1920: XXV. t.c., illetve 123.033/1920. VKM számú rendelet) keletkezésének körülményeinél azonban mindenképpen figyelembe kell vennünk az akkori – korábban már jelzett – közhangulatot. Az antiszemitizmus általánossá válását, az elsősorban a hallgatóság részéről megnyilvánuló – igencsak erős – politikai nyomást, illetve azt a tényt, hogy az ország lakosságának kb. hat százalékát kitevő izraeliták köréből érkező hallgatók az 1910-es évek elejére már a magyar felsőoktatási összlétszám egyharmadát tették ki. (Ez az arány még magasabb lenne, ha a hittudományi tanulmányokat folytatókat – közöttük pedig nyilván nem vagy csak nagyon kis számban voltak zsidók – nem számítanám ide). Ezért a politikai döntéshozók részéről a legkisebb ellenállás nyilván az izraelita hallgatók számának korlátozása volt. Mindez persze durván sértette a korábbi tanszabadságot és liberális alapelveket, illetve az állampolgári jogegyenlőséget is. Ugyanakkor az emberek többségének igazságérzetét – hiszen általában „a zsidóságot" tartották felelősnek a Tanácsköztársaságért és a vörös terrorért – viszont kielégítette az intézkedés. Ahogy a kiváló történész, a katolizált zsidó Angyal Dávid írta, a „kereszténységhez való visszatérést" üdvözölve, annak kísérőjelenségeit viszont élesen elítélve: „[...] letört a Tanácsköztársaság és kezdődött a visszatérés a keresztény magyarság hagyományaihoz. Az átmenet nem volt könnyű. Megkezdődött az egyetemen a zsidóüldözés. A proletárdiktatúrát Ma-

gyarországon általánosan zsidóuralomnak nevezték, mert valóban feltűnően sok zsidó tolongott a kommunista hivatalokban. Ez nagy visszahatást keltett."[3]

A numerus claususnak igen gazdag a szakirodalma, az egyik legjobban kutatott és feltárt területe a magyar felsőoktatás történetének. Éppen ezért nem is részletezem ennek históriáját, arra viszont szeretném felhívni a figyelmet, hogy – sokak állításával ellentétben – a törvény nem magyar sajátosság volt. Oroszországban a II. Sándor cár meggyilkolását követő 1881–84 közötti zsidóellenes pogromok hatásaként 1887-ben 10%-ban korlátozták a zsidók középiskolai és egyetemi létszámát. (Az ez elleni egyetemi tiltakozó akciókban Kazanyban Lenin is részt vett.) A tízes évek végétől az Amerikai Egyesült Államok több magánegyetemén is bevezették a numerus clausust, amely – mások mellett – a zsidókat is érintette. A magyar törvény kihirdetését követően pedig Romániában (1926), Hitler hatalomra jutásakor a Német Birodalomban (1933), egy sikertelen 1923-as kísérlet urán aztán Lengyelországban (1937) is kvótákat állapítottak meg, kifejezetten a zsidó hallgatók számának korlátozása céljából. A húszas–harmincas években szinte valamennyi európai országban politikusok és őket támogató hallgatók tömegei követelték a numerus clausus bevezetését – az akkori sajtóban alig múlt el olyan nap, amikor ilyen híreket ne közöltek volna.

Azokkal sem értek egyet, akik az egyébként komoly társadalmi és politikai támogatást élvező numerus clausus törvényt a holokauszt első állomásának tekintik. Számomra ez a felfogás teljesen ahistorikus és elfogadhatatlan. A numerus clausust követelőknek ugyanis eszük ágában sem volt a zsidóságot fizikailag megsemmisíteni: kizárólag az egyetemeken történő háttérbe szorításukért, korábbi felülreprezentáltságuk megszüntetéséért küzdöttek. Kétségtelen, hogy ez távol állt a demokráciákban szokásos jogegyenlőség eszméjétől – amely a faji vagy vallási alapon történő megkülönböztetést teljes joggal tiltja –, de legalább ilyen messze a zsidók kiirtásának követelésétől is.

Ráadásul a törvény kizárólag „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról" szólt, tehát a többi felsőoktatási intézményre nem volt érvényes. (Igaz, ez megint csak a ki nem mondott célt, a zsidóság háttérbe szorítását szolgálta, hiszen az egyetemeken volt a legmagasabb a zsidók száma.) Nem csak a származás szerinti arányok betartatásáról rendelkezett, hanem arról is, hogy – a korábbi gyakorlattal el-

[3] Angyal Dávid: *Emlékezések*. Péter László bevezető tanulmányával (S. a. r. és jegyzetekkel ellátta: Czigány Lóránt) (London, Szepsi Csombor Kör, 1971.) 137. p.

lentétben – az érettségi vizsga már nem jogosít automatikusan a felsőoktatási intézményekbe való bejutásra. A kormányzat immár megszabhatta, hogy hány jelentkezőt vesz föl egy-egy intézménybe – ez főiskolánként és egyetemi karonként / osztályonként történt –, minden évben újra megállapítva a felvehető hallgatók számát. (Ha a származásra utaló és a „nemzethűséget" megkövetelő feltételektől eltekintünk, lényegében hasonló e szabályozás a napjainkban is érvényeshez.) Ily módon a törvény mindenki számára korlátozást jelentett – mindenekelőtt persze a zsidók és (szintén ki nem mondottan) a nők vonatkozásában.

A numerus clausust – sőt: kezdetben a numerus nullust, a zsidóság teljes kizárását a felsőoktatásból – elsősorban a leginkább érintettek, az egyetemi hallgatók követelték. 1919 végén, 1920 elején azonban a politika eszközévé vált és bizonyos hatalomra is szert tett ifjúságot – túlzott radikalizmusuk miatt – már inkább fékezniük, mint bátorítaniuk kellett a korábban őket támogató, ám ekkortól a sorozatos kilengések miatti negatív külföldi visszhangoktól jogosan tartó politikusoknak és professzoroknak. „Ha a fejleményeket jól figyeltem meg – összegezte az 1919 végi helyzetet, a tanárok többségének álláspontját tolmácsolva Doleschall Alfréd, a budapesti tudományegyetem jogtudományi karának dékánja –, a numerus clausus kérdését [...] a hallgatóságnak az az erőszakosságoktól kísért mozgalma indította meg, mely kezdetben a proletárdiktatúra garázdálkodásaiban részes vagy legalább vele rokonszenvezett ifjaknak kizárására, majd annak a kétségbevonhatatlan ténynek appreciálásában, hogy a szovjeturalom szinte programszerűen a kereszténység letörésében is kulminálódott, aminthogy vezető és ihlető képviselői túlnyomó részében a zsidó fajhoz tartozók voltak, megkülönböztetés nélkül és általánységban arra irányult, hogy zsidók az egyetemre be ne fogadtassanak, vizsgákra és szigorlatokra ne bocsáttassanak. Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy még annyira felkorbácsolt szenvedélyek közepette, a bolsevista rémuralom természetes visszahatásaként mutatkozó közhangulathoz való legmesszebb menő alkalmazkodás mellett is a polgári jogegyenlőség elvén felépült állami szervezetben egyetemi hatóságok ily extrém álláspontra nem helyezkedhetnek. Nem is tette a fakultások egyike sem, de mindegyik konstatálva azt a tényt, [...] hogy kiváltképpen a kommunizmus tobzódásai sajnálatra méltó jelentékeny részben diplomás orvosokat, tanárokat és jogászokat éppen úgy megejtettek, amint az egyetemi hallgatók széles rétegeit hatalmukba kerítették. [...] Az ifjúság egy részének szóban levő önkényes és erőszakos fellépése, mely szeptember 26-án az Egyetem bezárására vezetett, a vizsgálatoknak és avatásoknak november 17-től újból felvétele óta is megnyilatkozik, mégis végzetes hibának tartanám, ha az ifjúság egy részének határozottan rendbontó és fegyelemsértő, az egye-

temi hatóságok rendelkezéseivel nyíltan szembehelyezkedő magatartása az egyetemi hatóságokat a most folyamatban levő vizsgálatoknak és avattatásoknak újabbi felfüggesztésére és ezzel az illegitim ifjúsági terror előtt való meghátrálásra indítaná."[4] Doleschall figyelmeztetését a tanárok többsége osztotta, habár voltak közöttük olyanok is, akik – hátérben maradva és saját önös érdekeiket képviselve – inkább tüzelték, mint csitították a diákokat.

Hasonló figyelmeztetések – amelyek elsősorban az ország javuló nemzetközi megítélését féltették a „meggondolatlan ifjúság" túlkapásaitól – sokszor elhangzottak az ellenforradalmi korszak elején, de a későbbiekben is. Nemcsak professzorok, de politikusok, sőt miniszterek részéről, általában csekély eredménnyel. Hiszen még a harmincas években is sokszor hiába igyekeztek mérsékelni az egyetemi hatóságok a minduntalan alantas politikai erők játékszerévé vált bajtársi egyesületeket, főleg a turulistákat és a hungáriásokat. A numerus clausus törvény szigorú alkalmazását követelő, szinte minden tanév elején ismétlődő tüntetéseik és rendzavarásaik az egyetemi élet normális menetét komolyan akadályozták, számos alkalommal az egyetemek néhány napos bezárását eredményezték.

Az ifjúsági mozgalmaknak azonban annyiban volt alapjuk, hogy a numerus clausus törvényt – különösen a hallgatóik számát növelni igyekvő vidéki egyetemeken – nem tartották be következetesen: a zsidó hallgatók arányszáma a harmincas évek közepéig mindig jóval magasabb volt, mint az országos arányszámuk. A dualizmuskori állapotokhoz képest azonban ez is erős visszaszorulásukat jelentette. Közülük ezért látogatták sokan a külföldi – mindenekelőtt a közép-európai – egyetemeket, amivel viszont a magyar gazdaság is szegényedett. Hiszen azt a sokszor tetemes összeget, amelyet a diákoknak tanulmányaik finanszírozására kellett fordítaniuk, nem itthon, hanem más országban költötték el. Arról nem is beszélve, hogy – mivel a többségük hazatért – megint csak versenyelőnyre tettek szert: tökéletesen beszéltek legalább egy idegen nyelvet, és gazdag külföldi tapasztalatokkal, más szokásokat jól ismerve helyezkedhettek el. Ebből a szempontból is visszájára fordult tehát a törvény.

A húszas évek törvénykezése több alkalommal is részletezte a felsőoktatási felvételekkel kapcsolatos szabályokat. A középiskolákról szóló 1924: XI. t.c. három típust – gimnázium, reálgimnázium és reáliskola – különített el egymástól, és kimondta: a jogszabály „[...] valamennyi középiskolai típus egyenlő jogosításának eszméjén [alapul] a főiskolákra való belépés szempontjából." Az 1926: XXIV. t.c. a leányközépiskolákról rendelkezett, e szerint „[...] a leánygimnázium és leányliceum különbség

[4] Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1/c – 500/1919–20. (1919. december 4.)

nélkül minden főiskolára, tehát az egyetemi tanulmányok végzésére is minősítést ad, míg a leánykollégium az utóbbira nem." Mindehhez persze hozzá kell tennem, hogy – mivel a numerus clausus a hölgyek felvételét is megnehezítette – a nők aránya változatlanul alacsony maradt a felsőoktatásban, voltak olyan karok és osztályok, amelyekre egyáltalán nem vehették föl őket (a jogi, a műszaki és a közgazdasági képzés egyes területei). Ráadásul az 1926-os törvény értelmében a kultuszminiszter a hölgyek felvételét rendeleti úton is korlátozhatta.

1927-ben két olyan vallás- és közoktatásügyi rendelet született, amely érintette a felvételi szabályozást: a 60.000/1927. V.K.M. sz. rendelet a közszolgálati alkalmazottak gyermekeinek tanulmányi ösztöndíjáról szóló, 1927. évi XIV. törvénycikk végrehajtásáról, illetve a 63.000/19827. V.K.M. sz. rendelet a nőknek a tudományegyetemekre, a műegyetemre és az egyetemi közgazdaságtudományi karra való felvételének szabályozásáról. Az előbbi alapján, Klebelsberg Kuno kultuszminiszter tudatos, középosztályt erősítő politikája szellemében az 1927/28. tanévtől a közszolgálati alkalmazottak gyermekei a középiskola felső osztályaiban évi 400, egyetemi tanulmányaik során pedig 800 pengős ösztöndíjban részesülhettek, jelentős előnyhöz jutva ezáltal másokkal szemben – s nyilván könnyebben kerülve be a felsőoktatási intézményekbe is. A hölgyek felvételét szabályzó rendelet pedig tételesen megállapította, hogy hová is vehetik föl őket „a megállapított létszám keretén belül" és hová nem. Utóbbiak körébe tartoztak, értelemszerűen, a katolikus hittudományi, s már kevésbé logikusan és indokolhatóan a jogtudományi karok. A Műegyetemen a mérnöki, a gépészmérnöki és a vegyészmérnöki osztályokra rendes hallgatóként nem járhattak hölgyek, de egyes előadások hallgatására a karok, illetve a szaktanárok hozzájárulása esetén engedélyt kaphattak. Az építészeti osztályon – ha a férfiak nem töltötték föl a felvehető hallgatói létszámot – öt százalékos arányban lehettek jelen, a közgazdasági osztályon viszont, legalábbis elvileg, minden korlátozás nélkül. A közgazdasági karra a mezőgazdasági és a kereskedelmi szakosztályokra minden korlátozás nélkül, az egyetemes közgazdasági és közigazgatási, illetve a külügyi szakosztályokra viszont egyáltalán nem vehették föl őket; a kereskedelmi szakosztályon belüli kereskedelmi iskolai tanárképzőre: „az ott megállapított korlátozás mellett" iratkozhattak be.[5]

Klebelsberg a hölgyek felsőfokú tanulmányainak kiterjesztésére törekedett. Ezt tükrözte az 1926-os törvényben a leányközépiskolai érettségi-

[5] *Magyarországi rendeletek gyűjteménye 1919 –1939. XVIII. köt. Vallás- és közoktatásügyi rendeletek* (Kiadja: a m. kir. belügyminiszter) (Budapest, 1942, Athenaeum) 199–206. és 207. p.

nek a fiúközépiskolaival történő egyenjogúsítása, illetve az 1927-es rendelet precíz szabályozása. Ezáltal számos intézménybe korlátozás nélkül vehettek fel nőket: a tudományegyetemeken a bölcsészeti, a matematikai-természettudományi, az orvostudományi karokra, illetve a gyógyszerészeti tanfolyamra, továbbá a Közgazdaságtudományi Kar kereskedelmi és mezőgazdasági szakosztályaira, a műegyetemen pedig a közgazdasági osztályra. Mégsem voltak igazán hatásosak ezek az intézkedések, hiszen az autonómiájukat féltékenyen őrző felsőoktatási intézmények vezetőinek az álláspontja többnyire eltért a miniszterétől, így a hölgyek tömeges felvételét sikeresen akadályozták a továbbiakban is. Ennek megfelelően a nőhallgatók aránya 13% körüli volt a harmincas évek legelején – s nagyjából ezen a szinten is maradt az egész évtizedben, majd csak a második világháború idején kezdett ismét növekedni. Legtöbben közülük a bölcsészkarokra, a legkevesebben pedig az e szempontból sokkal konzervatívabb orvoskarokra iratkozhattak be (különösen a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem orvoskara zárkózott el a nők felvételétől).

Az állandó hazai és nemzetközi bírálatok, illetve a konszolidálódott magyar politikai és gazdasági viszonyok következtében 1928-ban került sor a numerus clausus módosítására (XIV. t.c.). Ezt leginkább az eredeti törvényt meg sem szavazó gróf Klebelsberg Kuno, Bethlen István mellett a korszak másik nagy államférfiúja, minden idők egyik legkiválóbb magyar vallás- és közoktatásügyi minisztere szorgalmazta. Annál is inkább, mert 1925 decemberében neki kellett Genfben, a Népszövetség előtt az általa is szerencsétlennek tartott törvényt megvédenie. Az 1928-as módosítás indokolása szerint: „[...] úgy a külföldi közvélemény egy részében, mint pedig a magyarországi zsidóság körében a 3. § harmadik bekezdése számos félreértésre adott okot. Ami pedig még ennél is súlyosabb, az az a körülmény, hogy a külföldi közvélemény egy számottevő részébe beivódott az a hit, hogy mi igazságtalanul bánunk a magyarországi kisebbséggel, ami ürügyül szolgálhat az idegen államokban élő magyar kisebbségek kedvezőtlen kezelésére, amire Magyarországnak még csak ürügyet sem szabad szolgáltatnia."[6] A törvény kicsit homályos megfogalmazása alapján a felvételeknél „a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárvák és a harctéri szolgálatot teljesítettek és a közalkalmazottak gyermekei, továbbá a különféle foglalkozási ágakhoz

[6] A magyar törvények szövegét és indokolását már az interneten is megtalálhatjuk, az egyszerűség kedvéért innen veszem az idézeteket a továbbiakban is: http://www.1000ev.hu/ (letöltés: 2010. november 27.)

(mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak a főiskolákra és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel." Mivel a nemzethűséget, az erkölcsi megbízhatóságot, a szellemi képességeket igen nehéz pontosan és objektíven meghatározni, ráadásul a további elvárások – a foglalkozási ágak közötti igazságos megoszlás, a törvényhatóságok nagyjából egyenlő képviselete – is bajosan voltak kivitelezhetőek, részben jogosak voltak a módosított törvénnyel szembeni bírálatok.

Ezekre Klebelsberg a következőképpen válaszolt a törvényjavaslat parlamenti vitájában: „Rátérve a dolog érdemére, abban tökéletesen igazuk van az ellenzéki képviselő uraknak, hogy ezekben a szelekciós princípiumokban van valami mesterséges és erőltetett. De mindaddig, míg vissza nemi térhetünk a teljes tanszabadság alapjára, amely a kormánynak végső célja, addig valamiféle szelekciós szempontokat fel kell állítani. [...] Azt kellene mondani, a demokrácia azt követeli, hogy tekintet nélkül a szülők helyzetére, vegyük azokat, akik a legjobban tanulnak. De nem veszik észre igen t. uraim, hogy ebben valami nagyon antidemokratikus van? Mert annak a gazdag szülőnek a gyermeke, aki külön szobában lakik és tanul, aki mellett instruktort tarthatnak a szülők, sokkal kedvezőbb anyagi helyzettel startol, mint a szegény szülőnek a gyermeke... [...] A miniszterelnök úr és én is kijelentettem, hogy elfogadunk bármilyen szelekciós rendszert, ha az plauzíbilisnak látszik. Legyünk tekintettel az intellektuelekre, az ország főfoglalkozási ágára, a mezőgazdaságra, azután a többi foglalkozási ágakra, de legyünk figyelemmel a gyermek erkölcsiségére és tanulmányi eredményére is. Ha ezeket a momentumokat kombinálni fogjuk, azt hiszem, tűrhető eredményre fogunk jutni. A helyes megoldást majd az hozza meg, ha Isten segítségével hozzájutunk ahhoz, hogy erre az átmeneti intézkedésre szükség nem lesz."[7]

A Klebelsberg által átmenetinek tekintett intézkedések azonban továbbra is érvényben maradtak, és nem csak a két világháború között, hiszen Magyarországon azóta sem tértek vissza a teljes tanszabadság alapjára. Az 1928-as módosítás következtében kezdetben ugyan emelkedett a zsidók arányszáma a felsőoktatásban, 1933/34-től azonban ismét csökkenésnek indult. Az 1930-as években – különösen 1935/36-tól – egyébként is fokozatosan csökkent a felsőoktatásban részt vevő hallgatók száma. A

[7] Klebelsberg felszólalása a numerus clausus törvény módosításának tárgyalása végén, 1928. február 28-án: *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Tizedik köt. (Budapest, Athenaeum, 1928.) 236–237. p.

népességhez viszonyított hallgatólétszám is visszaesett, Magyarország e tekintetben a sereghajtók közé került Európában.

A fejlődés megakadásának több oka is volt. A gazdasági világválság utóhatásai mellett a demográfiai változások játszottak döntő szerepet, hiszen ekkoriban kerültek az egyetemekre azok a korosztályok, amelyek az első világháború idején születtek – a háborúk alatt pedig mindig alacsonyabbak a születési mutatók, mint békeidőben: így volt ez Magyarországon is 1914 és 1918 között. Mindezt tetézte, hogy a viszonylag csekély számú egyetemi és főiskolai hallgatóság ellenére is relatív értelmiségi túltermelés volt az országban (ezt egyébként már 1920-ban, a numerus clausus törvény indokolása is szóvá tette). Így a harmincas években mindvégig állandó vitatéma volt az értelmiségi munkanélküliség kérdése, amelynek Hóman Bálint különböző intézkedésekkel kívánta nyomasztó súlyát enyhíteni. Mindehhez persze az is hozzájárult, hogy a kultuszminisztérium által szükségesnek tartott és meghatározott felvételi keretlétszámoknál – a felsőoktatási intézmények tiltakozása és lobbiereje követeztében – szinte mindig jóval magasabb lett a végül valóban a felsőoktatásba került hallgatók száma. A diákok több mint négyötöde változatlanul középiskolai érettségivel került be az egyetemekre és a főiskolákra, mivel a felső mezőgazdasági és a felsőkereskedelmi érettségivel csak a Közgazdaságtudományi Karon (1934-től már a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem mezőgazdasági és kereskedelmi osztályain), néhány főiskolán, illetve az államszámviteltani és a revizori tanfolyamokon lehetett továbbtanulni, a középfokú oktatásban szerzett tanítói képesítés pedig kizárólag a polgári iskolai tanárképző főiskolákra volt érvényes.

A középiskoláról szóló 1934: XI. t.c. újabb megszorításokra adott lehetőséget a felvételeknél, amikor kimondta: „A gimnáziumi érettségi bizonyítvány egyetemi és más főiskolai tanulmányokra is képesít, ha ezt a képesítő hatályt a vizsgáló bizottság az érettségi vizsgálaton tanúsított, valamint a tanuló középiskolai tanulmányai folyamán elért tanulmányi eredményének, erkölcsi magaviseletének és egyéniségének gondos mérlegelése alapján külön megállapította." A nehezen értelmezhető szabályozást az indokolás igyekezett – nem teljesen hihetően – magyarázni: „Ez az eljárás módot fog adni arra, hogy a tanulmányi eredmény tekintetében gyengébb tanuló is eljuthasson főiskolákra, ha szorgalma és erkölcsi kvalitásai reményt nyújtanak arra, hogy képzettségének hiányait a főiskolai tanulmányok idején pótolni tudja. Az egyéniség elbírálása ilyképpen korrektívumául fog szolgálni a vizsga sokszor esetlegességtől és pillanatnyi lelki adottságtól függő eredményének."

Közben a felvehető nőhallgatók számának csökkentéséről Hóman Bálint bizalmas leiratban közölte 1934. augusztus 18-án az egyetemekkel:

„az egyetemet végzők elhelyezkedésének megkönnyítése céljából szükségesnek tartom az egyetemre felvehető nőhallgatók létszámának korlátozását." Ezt követő intézkedése alapján pedig a felvételi keretlétszámon belül a hölgyek aránya a bölcsész- és az orvoskarokon, illetve a műegyetem közgazdasági és kereskedelmi osztályán legfeljebb 30, a gyógyszerészeti tanfolyamon pedig 50% lehetett. (Igaz: ezek a kívánalmak csak részben valósultak meg, hiszen az orvoskarokon a 20%-ot sem érte el a nők aránya, az bölcsészkarokon viszont jóval meghaladta a 30%-ot)[8] (A nők férfiakkal való teljes egyenjogúsításáról már egy új történelmi korszakban határoztak: az 1946: XXII. t.c. szentesítette ezt.)

1938-ban a gyakorlati középiskoláról rendelkező XIII. t.c. értelmében a líceumban szerzett érettségi bizonyítvány ezentúl „a tanítóképző-akadémiákon [...], főiskolákon, végül a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgazdaságtudományi karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán, valamint gazdasági szaktanárképző intézetében folytatandó tanulmányokra" képesített. A gazdasági középiskolai érettségivel – ez lehetett mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi jellegű – pedig a gazdasági akadémiákra, szakfőiskolákra, illetve a József Nádor Műegyetem mezőgazdasági és állatorvosi karának mezőgazdasági osztályára, közgazdaságtudományi karának közgazdasági és kereskedelmi osztályára, valamint gazdasági szaktanárképző intézetébe lehetett beiratkozni. Így az elsősorban elméleti irányú gimnázium érettségijének jogosítványaihoz közelítették a két gyakorlati irányú középiskolatípus – a líceum és a gazdasági középiskola – érettségijét.

Újabb törvényi szabályozásra 1939-ben, majd 1940-ben került sor. A második zsidótörvénnyel (1939: IV. t.c.) a zsidók felvételét a „törvényhozás kiemelte az egyetemi és főiskolai felvételek szabályozásának sorából és a zsidóság társadalmi és gazdasági helyzetének megoldásával kapcsolatos egységes és rendszeres szabályozás körébe utalta" – a Magyar Távirati Iroda kissé megszépítő tudósítása szerint.[9] A törvénycikk tulajdonképpen az 1920-as numerus clausus törvény – akkor nem ilyen nyíltan megfogalmazott – intézkedéseit ismételte, sőt, részben szigorította. 1920-ban ugyanis nem minden intézményre vonatkozott a jogszabály, ráadásul nem az összes évfolyamon tanuló, hanem csak a felvehető hallgatók százalékos arányszámát határozták meg. Ezt is úgy, hogy tulajdonképpen a minimumot szabták meg, célként tűzve ki, hogy: „az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallga-

[8] Ladányi Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években* (Budapest, Argumentum, 2002.) 85–86. p.

[9] Magyar Országos Levéltár, K 428/a. Napi hírek, 1940. november 19., 17. p.

tók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctizedrészét." Ezzel szemben a második zsidótörvény már arról rendelkezett, hogy: „Az egyetemek és a főiskolák első évfolyamára zsidót csak olyan arányban lehet felvenni, hogy a zsidó hallgatók (növendékek) száma az egyetem vagy a főiskola illető karára (osztályára) felvett összes hallgatók (növendékek) számának hat százalékát, a József nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem közgazdasági karának közgazdasági és kereskedelmi osztályán a hallgatók számának tizenkét százalékát ne haladja meg. Ez a rendelkezés nem terjed ki az egyetemek hittudományi karának és a hittudományi főiskoláknak a hallgatóira (növendékeire)."

Az 1940: XXXIX. t.c. – az egyetemi és főiskolai hallgatók felvételének szabályozásáról – már félig meddig a háborús tervgazdaság jegyében, a hallgatók egyik intézményből a másikba történő átirányítását is megengedve, ugyanakkor a munkaerőpiaci elvárásokat és lehetőségeket is figyelembe véve rendelkezett a felsőoktatás felvétel feltételeiről. „Az egyes egyetemi karokra, illetőleg főiskolákra felvehető hallgatók számát úgy kell megállapítani, hogy az mind az egyetemi és főiskolai intézetek befogadóképességének, mind az országban az illető tudományszakkal kapcsolatban előreláthatóan felmerülő értelmiségi munkaerő szükségletnek megfeleljen. Az egyetemi és főiskolai intézetek befogadóképességének helyes kihasználását olyan rendelkezéssel is biztosítani lehet, amely a felvételre jelentkező tanulmányi szükségleteihez képest és az egyetemek és főiskolák meghallgatása után megállapítja, hogy az ország meghatározott területéről származó vagy területén lakó hallgató tanulmányait az ugyanazt a tudományszakot művelő egyetemek vagy főiskolák közül melyiken kezdheti meg vagy folytathatja." A törvény – a numerus claususról és annak módosításáról szóló 1920-as és 1928-as paragrafusokkal szemben – immár valamennyi felsőoktatási intézményre vonatkozott, a korábban a numerus clausus hatálya alá nem tartozó művészeti, gazdasági és kereskedelmi főiskolákra is kiterjedt a hatálya. Mivel a zsidók egyetemi és főiskolai felvételének lehetőségeiről a második zsidótörvény rendelkezett, erről nem is volt szó a szövegében.

Mindenképpen pozitívan kell értékelnünk azonban Hóman Bálintnak azokat az intézkedéseit, amelyek az alsóbb néprétegek középiskolai és felsőfokú tanulmányainak segítését szolgálták. Hóman 1937-ben a „szigorú tehetségszelekció" szellemében alapította a Horthy Miklós ösztöndíjat (27.000/1938. V.K.M. sz. rendelet). 1939-től támogatta a budapesti egyetemekre járó paraszti tehetségek elhelyezésére létrehozott Bolyai (1942-től már Győrffy) Kollégiumot – a népi kollégiumi rendszer első intézményét –, majd 1941-ben felállította az Országos Tehetségkutató Intézet Bi-

zottságát, melynek célja évente 500–600 szegény sorsú gyermek középiskolai, majd egyetemi tanulmányainak a támogatása volt. Hóman osztályok fölötti nemzeti szintézist követelt, részben – nyilván – a „korszellem" hatására. Részben viszont amiatt, mert fölismerte a magyar társadalom korszerűtlen szerkezetéből adódó veszélyeket, a parasztság és a munkásság – az értelmiség vérfrissítése miatt is oly fontos – felemelkedésének bántó akadályait. „A középfokú és középiskolákban, valamint az egyetemen nemrégen életbeléptetett új degresszív tandíjrendszer, a kisemberek gyermekei számára rendszeresített Horthy Miklós ösztöndíjak, a folytonosan fejlesztett diákotthon-hálózat, az egyetemi diákasztalok és egyéb diákszociális intézmények segítségével magyar népünk legtöbb tanulni vágyó és tanulásra képes szegény fia számára máris lehetővé tettük tanulmányaiknak gondtalan folytatását. De nem történt kellő gondoskodás a falusi szegénység fiainak támogatásáról, mert itt a kedvezményezés nem elegendő, teljesen ingyenes ellátásról és tanításról kell gondoskodnunk. [...] Az állam az eddigi vizsgálatok eredményéhez képest egyelőre évről évre 600 elsőosztályos gyermek gondozását vállalja mindig nyolc esztendőre s így nyolc év alatt – némi elkallódásra is számítva – kereken 4000 népi tehetség előtt nyílik meg az út a legmagasabbrendű elméleti kiképzés felé. A diákotthonok országos hálózatának immár nem soká halasztható kiépítése után ez a szám a szükséghez képest emelhető lesz.

A magyar értelmiségi rétegből kirekesztett zsidók és az eddig hamis szempontok szerint helytelenül kedvezésekben részesített hanyag és tehetségtelen tanulók helyébe lépő életerős népi gyermekek tanulmányainak biztosítása által meggyorsítjuk a társadalom folytonos megújulásának egészséges folyamatát."[10] Hóman előremutató elképzeléseinek az egyetlen hátulütője éppen az volt, hogy ezeket – legalábbis részben – nem csak valamiért, hanem valami ellen kívánta megvalósítani: a második zsidótörvény alapján a felsőoktatásból kirekesztésre ítélt zsidók rovására, akik ezután legfeljebb országos arányszámuk alapján juthattak be a felsőoktatási intézményekbe (a gyakorlatban azonban már messze nem érték ezt el).

Az ellenforradalmi rendszer felsőoktatási felvétellel kapcsolatos szabályozásait összegezve megállapíthatjuk tehát, hogy a korszakban meghatározó volt a numerus clausushoz, és ennek kapcsán a zsidó hallgatók tanulmányaihoz való viszonyulás. Míg a hazai szociáldemokrata és liberális politikusok és számos nemzetközi szervezet is bírálta és elítélte a zsidóság ily módon történő háttérbe szorítását – amely egyébként a tanszabadság alapelvét is erősen sértette –, addig a magyar közvélemény nagy része

[10] Hóman Bálint: *Magyar sors – magyar hivatás* (Budapest, Athenaeum, 1942.) 220–221. p.

és az egyetemi hallgatók döntő többsége kifejezetten helyeselte. Számos más országban pedig a magyar szabályozáshoz hasonlóra törekedtek az egyetemisták különböző szervezetei. Emellett – különösen a harmincas évek elejétől – a diplomás túltermelés és az értelmiségi munkanélküliség, a húszas évektől a nők felsőoktatásban vállalt szerepe, illetve az egyetemi képzés magas költségei – ezáltal pedig a rosszabb körülmények között élők felsőoktatási tanulmányainak rendkívüli nehézségei – is az alapvető kérdések közé tartoztak. Mindezekre csak félmegoldásokkal sikerült a kormányzatnak válaszolnia. Emiatt – annak ellenére, hogy a két világháború közötti magyar egyetemek és főiskolák többsége európai színvonalú volt – a kulturális kormányzat egyik legtöbbet támadott és leginkább vitatott területének a felsőoktatás-politika számított. Sok szempontból az egyetemek és a főiskolák ragaszkodtak a legmakacsabban – egyébként tiszteletre méltó – hagyományaikhoz, náluk lehetett a legnehezebben változásokat elérni.

Mindez pedig a felvételi szabályozásokban is megnyilvánult. Az alsó- és a középfokú oktatás intézményrendszerének jelentős bővülése mellett ugyanis a felsőoktatásba bekerülő hallgatók száma a harmincas évek elejéig nagyjából stagnált, majd visszafejlődött, s csak a második világháború idején – a megnövekedett szakemberszükséglet kielégítésére – kezdett újra növekedni. Már túl későn ahhoz, hogy a vesztébe rohanó országban mélyreható átalakulás valósulhasson meg a felsőoktatásban. Erre majd csak a negyvenes évek végén, teljesen új történelmi körülmények között került sor. Kommunista diktatúrában, amikor a kélt világháború közötti faji korlátozásokat osztály- és politikai alapú, részben pedig vallási kirekesztés váltotta föl. A Rákosi-korszakban a felsőoktatás sokkal kedvezőtlenebb körülmények közé került, mint ahogy az ellenforradalmi korszakban működött, színvonala is erősen hanyatlott. Ugyanakkor – mindenképpen pozitív jelenségként – a legalsóbb rétegek előtt is megnyílt az út az egyre több hallgatót befogadó egyetemek és a főiskolák felé.